

Jacek Szacho-Głuchowicz

**Znaczenie zajęć muzycznych
dla rozwoju dziecka
w szkole integracyjnej**

(Niniejszy artykuł stanowi obszerny fragment pracy dyplomowej pod tym samym tytułem, napisanej w ramach kursu kwalifikacyjnego w Centrum Doskonalenia Nauczycieli Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Bydgoszczy w roku 2012 pod kierunkiem mgr Moniki Laskowskiej)

Wstęp

W Polsce ponad 3 procent populacji wszystkich uczniów wymaga specjalnych form kształcenia. Są to uczniowie w normie intelektualnej (np. niewidomi, niesłyszący, z niepełnosprawnością ruchową, z chorobami przewlekłymi) oraz uczniowie z upośledzeniem umysłowym, z autyzmem i z niepełnosprawnością sprzężoną¹. Szansą dla osób niepełnosprawnych na przełamanie barier edukacyjnych jest rozwój szkolnictwa integracyjnego.

W Europie przedszkola, szkoły podstawowe, a później gimnazja integracyjne (bądź z oddziałami integracyjnymi) powstały już w latach 60-tych XX w. W Polsce – w latach 90-tych.

Założeniem kształcenia i wychowania integracyjnego jest stworzenie uczniom wymagającym specjalnych form kształcenia możliwie jak najbardziej korzystnych warunków rozwoju. Polega to na maksymalnym włączeniu dzieci i młodzieży niepełnosprawnej do placówek umożliwiających im dorastanie i naukę w gronie zdrowych rówieśników. Integracja jest długim i skomplikowanym procesem, w którym poprzez okazywanie tolerancji i pomocy niepełnosprawnej koleżance czy koledze ważną rolę odgrywają również pełni sprawni uczniowie. Dzieci niepełnosprawne przyjmowane są do szkoły z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego, które zawiera zalecenia do objęcia ich różnymi formami wspomaganiania.

Wśród wielu zajęć rewalidacyjnych i wspomagających rozwój dziecka, występuje szczególne zapotrzebowanie na różnorodne oddziaływanie terapeutyczne, polegające na stwarzaniu dzieciom warunków do samorealizacji przez bliskie i dostępne jego naturze formy aktywności, umożliwiające zmniejszenie napięć psychofizycznych, odprężenie, radość, wyzwolenie i rozładowanie zablokowanej energii, uzewnętrznienie i uporządkowanie hamowanych emocji oraz w trakcie tych działań korektę zachowań, zniekształceń i ograniczeń. Zadanie takie spełniają różne formy aktywności muzycznej.

Celem niniejszej pracy jest scharakteryzowanie zajęć muzycznych prowadzonych w szkole integracyjnej i omówienie ich znaczenia dla rozwoju dziecka, w tym dziecka niepełnosprawnego.

---

¹ Raport GUS: *Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2010/2011*;
http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_e_oswiata_i_wychowanie_2010-2011.pdf

Rodzaje zajęć muzycznych w szkole integracyjnej

Wszystkie formy aktywności muzycznej można uczynić dostępnymi dla dzieci z różnymi niepełnosprawnościami. Mają one swoje walory w dziedzinie wychowania i terapii.

Zajęcia muzyczne prowadzone z dziećmi niepełnosprawnymi w klasach integracyjnych powinny uwzględniać trzy aspekty:

- a) terapeutyczny, dostosowany do konkretnych zaburzeń sprawności;
- b) ogólnorozwojowy, jaki mogą i powinny mieć poszczególne zajęcia;
- c) umuzykalniający, wprowadzający w świat muzyki.

Zdaniem Z. Konaszkiewicz „wszystkie te elementy muszą być ze sobą ściśle powiązane i przenikać się wzajemnie. Pominięcie któregoś z nich czyni zajęcia niepełnowartościowymi²”.

Natomiast O. Lipkowski podkreśla, że „w prowadzonych z dziećmi niepełnosprawnymi zajęciach muzycznych ważne są cele ogólnopedagogiczne, profilaktyczne, rewalidacyjne i sytuacyjno-okolicznościowe. Z nich wyprowadza się zasady akceptacji, pomocy, indywidualizacji, terapii pedagogicznej³”.

Muzykoterapia

Muzykoterapia to systematyczne i metodyczne zastosowanie muzyki w kompleksie działań leczniczych, obejmujących proces diagnozy, leczenia i rozwoju osobowości, oparte o interdyscyplinarne założenia: muzyczne, psychologiczne, medyczne, pedagogiczne i rehabilitacyjne⁴.

Muzyce przypisuje się różne funkcje w zależności od tego, czy w powstawaniu i leczeniu różnych schorzeń uwzględnia się udział psychiki, czy bazuje się na koncepcjach biologicznych. Z jednej strony muzykoterapia stanowi formę psychoterapii – ukierunkowaną na rozwiązywanie problemów osobowościowych (emocjonalnych, społecznych), z drugiej – wspomaga działanie leków i zmienia procesy fizjologiczne. Współczesna medycyna skłania się ku holistycznemu ujmowaniu zdrowia i choroby, które uwzględnia psychospołeczne i kulturowe uwarunkowania.

---

² Konaszkiewicz Z., *Edukacja i terapia muzyczna w odniesieniu do dzieci i młodzieży niepełnosprawnej*, Szkoła Specjalna Nr 1-2/1993, str. 59.

³ Lipkowski O., *Pedagogika specjalna. Zarys*, PWN, Warszawa 1997, str. 43.

⁴ Kierył M., *Elementy terapii muzycznej*. Warszawa 1996, str. 24.

Muzykoterapia stanowi niezwykle cenną metodę w pracy z dziećmi, szczególnie z tymi, u których problemy emocjonalne zaburzają normalne funkcjonowanie w relacjach z innymi ludźmi. Jest metodą korzystną ze względu na uniwersalność muzyki jako środka leczniczego, który nie powinien powodować skutków ubocznych. W trakcie terapii muzycznej dochodzi do otwarcia nowej skali przeżyć dzieci. Ujawniają one reakcje szczere, otwarte, nie zniekształcone uprzedzeniami, tak częstymi w psychoterapii werbalnej. Muzyka ze względu na swój abstrakcyjny charakter omija kontrolę intelektualną i może być odbierana w sposób czysto emocjonalny. Umożliwia to wykorzystanie jej w sytuacjach, w których intelekt nie jest w pełni przystosowany do przekazywania informacji werbalnych⁵.

Wśród głównych celów muzykoterapii wymienia się:

- aktywizowanie i wyzwalamie emocjonalnych procesów (odblokowanie emocji);
- aktywizowanie i wyzwalamie społeczno – komunikatywnych interakcji w sposób niewerbalny;
- regulacja psychofizycznych stanów napięć;
- korekta zaburzonej psychomotoryki;
- rozwijanie wrażliwości estetycznej.

W muzykoterapii dziecięcej wykorzystuje się różne techniki muzykoterapeutyczne, psychoterapeutyczne, także elementy z systemów wychowania muzycznego E. Jacques – Dalcroze’a i C. Orffa. Należą do nich:

- śpiewanie piosenek;
- muzykowanie elementami dźwiękonaśladowczymi;
- gra na instrumentach perkusyjnych;
- ćwiczenia słuchowe;
- słuchanie muzyki;
- zabawy muzyczno – ruchowe;
- tańce;
- ćwiczenia poczucia rytmu;
- ćwiczenia dotykowe;
- ćwiczenia mowy;
- improwizacje instrumentalne, ruchowe, wokalne;
- psychodrama, pantomima;
- interpretacje słowne i plastyczne muzyki;
- relaks z podkładem muzycznym;
- dyskusja terapeutyczna.

---

⁵ Colonna-Kasjan D., *Zastosowanie muzykoterapii w procesie edukacji i wychowania dzieci z zaburzeniami na tle emocjonalnym na podstawie własnych badań i doświadczeń*. [w:] Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej we Wrocławiu Nr 76, Wrocław 2000.

Rytmika

Jako jeden z pierwszych pedagogów XX w. głębokie ujęcie funkcji wychowawczych muzyki w pełni zrozumiał i przełożył na język praktyki muzycznej Emile Jaques – Dalcroze. Na szeroko dziś znany system E. Jaques – Dalcroze’a składają się: rytmika z plastyką, solfeż i improwizacja.

Rytmika stanowiła podstawę metody i polegała na odtwarzaniu przebiegu muzycznego za pomocą ruchów ciała. Była nie tylko metodą umuzykalnienia, ale miała wszechstronne cele wychowawcze. Jednym z nich było kształcenie uważnej, skoncentrowanej postawy dziecka w oczekiwaniu na polecenia muzyczne i kształcenie gotowości reakcji – szybkości, a w sumie rozwijanie aparatu mięśniowo – ruchowego i podporządkowanie go woli dziecka. Ponadto rytmika miała na celu kształcenie wielu dyspozycji typu intelektualnego: intensywności i podzielności uwagi, sprawnego spostrzegania, sprawnej pamięci, procesów porównywania i analizy, procesu myślenia prowadzącego do twórczych rozwiązań wyrażonych ruchem.

Emile Jaques - Dalcroze twierdził, że wszystkie ćwiczenia rytmiki mają na celu wzmocnienie zdolności koncentrowania się, przyzwyczajania ciała do bacznej postawy, jak gdyby gotowości w oczekiwaniu na wyższe polecenia, do przenikania świadomego w nieświadome i zwiększania zdolności podświadomych. Ponadto ćwiczenia te dążą do stworzenia liczniejszych nawyków ruchowych, nowych odruchów, do osiągnięcia maksimum efektu przy minimum wysiłku, uspokojenie w ten sposób umysłu, wzmocnienie woli i odnowienie harmonii w organizmie.

Wartością rytmiki jest zatem kształcenie jednocześnie cech osobowości psychicznej i struktury fizycznej dziecka. Związek muzyki i ruchu przyczynia się do tego, że człowiek odnosząc się do muzyki, poznaje sam siebie, swoje wartości, niedostatki i kompleksy. Dla dzieci rytmika jest rozrywką integrującą je ściśle z rówieśnikami, pozwalającą na tworzenie nowych więzi społecznych. Koryguje trudności w procesie kształtowania osobowości dziecka polegające na występowaniu nadmiernej ruchliwości, braku koncentracji, uwagi. Poprzez zainteresowanie dzieci wspólną zabawą eliminuje się u nich cechy egocentryczne, uwrażliwia na troski i kłopoty innych osób, wzbogaca treści emocjonalne w życiu dziecka⁶.

Cele rytmiki można zatem sformułować w następujący sposób:

- stwarzanie uczniowi możliwości do spontanicznej, odtwórczej i twórczej ekspresji muzycznej;
- umożliwienie uczniom różnorodnych przeżyć muzycznych;
- zaspokojenie żywej u dziecka potrzeby poruszania się;

---

⁶ Burowska Z., „*Współczesne systemy wychowania muzycznego*”, WSiP Warszawa 1976, str. 21.
Dasiewicz-Tobiasz A., Kępska A., „*Rytmika w klasach 1-3*” WSiP Warszawa 1985, str. 7.

- integrowanie uczniów poprzez udział we wspólnych zabawach muzyczno-ruchowych;
- rozwijanie umiejętności pracy w grupie w trakcie aktywności muzycznej, wyrabianie poczucia solidarności z grupą oraz współodpowiedzialności;
- rozbudzenie zapału do muzykowania indywidualnego lub zespołowego i kształtowanie potrzeby takiej aktywności w dalszej edukacji;
- rozbudzanie i rozwijanie wrażliwości estetycznej i emocjonalnej;
- stwarzanie warunków do rozwoju wyobraźni muzycznej i ruchowej poprzez bezpośrednie i aktywne przeżycie dynamiki, tempa, rytmu, artykulacji, przebiegu melodii oraz całej formy muzycznej;
- intensyfikacja procesów poznawczych, takich jak spostrzeganie, wyobrażenia, myślenie;
- wyrabianie zdolności koncentracji uwagi, kształcenie szybkiej orientacji oraz pamięci;
- kształtowanie woli wobec konieczności podejmowania szybkich decyzji;
- rozwijanie dyscypliny wewnętrznej, wyrażającej się gotowością do wykonywania zadań;
- stymulowanie intelektualnego i emocjonalnego rozwoju poprzez uczestnictwo w różnych formach aktywności muzycznej;
- łagodzenie kompleksów i nieśmiałości;
- wspomaganie prawidłowego rozwoju fizycznego: właściwa postawa i koordynacja ruchowa.
- dostarczanie uczniom elementów rozrywki, zabawy i odprężenia.

Zespół instrumentalny

Zajęcia zespołu instrumentalnego stanowić mogą uzupełnienie oferty edukacyjnej szkoły dla uczniów zainteresowanych edukacją muzyczną, którzy z jakichś powodów nie mogą uczestniczyć w zajęciach wokalnych.

Program takich zajęć zakłada naukę gry na instrumentach perkusyjnych oraz tworzenie własnych wypowiedzi muzycznych. Przy doborze form i metod uwzględnić należy zawsze zainteresowania i możliwości uczniów, dla których zajęcia są przeznaczone.

Obok konieczności realizacji na zajęciach głównych celów edukacyjnych ważne jest to, aby uczniowie dobrze bawili się przy muzyce i byli współorganizatorami spotkań. Proponowane przez uczniów pomysły mają być dla nich bodźcem do poszukiwania coraz ciekawszych rozwiązań. Często bowiem sami uczniowie podsuwają propozycje utworów wykorzystywanych w programach artystycznych.

Poznawanie najważniejszych zagadnień twórczości artystycznej w zakresie muzyki, oraz analiza konkretnych utworów muzycznych pozwala dostrzec ich walory estetyczne i ekspresyjne, stymulując wyobraźnię i inwencję twórczą ucznia. Podatny

umysł i wrażliwość młodego człowieka powinny być umiejętnie kształtowane i tę rolę znakomicie mogą spełniać zajęcia zespołu instrumentalnego. Muzyka pomaga w wychowaniu i kształceniu, a zajęcia takie, jako przedmiot swobodny, może poprzez indywidualną i grupową aktywność twórczą w formie zabawy otwierać młodego człowieka na różne dziedziny życia. Poprzez pracę w grupie jej członkowie uczą się również komunikacji i integracji, oraz konstruktywnego rozwiązywania problemów. Muzyka rozluźnia napięcia i zahamowania, sprzyja pozytywnemu nastawieniu do świata. Nie każdy musi zostać solistą wirtuozem, ale każdy dzięki rozwijaniu swojego talentu, wytrwałej i cierpliwej pracy może osiągnąć swoiste mistrzostwo w grze na instrumencie, sprawiając satysfakcję samemu sobie, ale także wielką radość tym którzy go słuchają.

Osiągnięcia uczniów mogą być prezentowane publicznie w formie występu, koncertu, tak aby wdrażać uczniów w uczestnictwo w kulturze i jej upowszechnianie w lokalnej społeczności.

Chór

W każdej placówce szkolnej istnieje potrzeba działania chóru uczniowskiego. Ma on wpływ na rozwój muzyczny, społeczny i kulturalny uczniów. Jego zadaniem jest równocześnie wzbogacanie oprawy muzycznej uroczystości i imprez szkolnych, ale przede wszystkim propagowanie śpiewu zespołowego. Ważnym zadaniem jest pozostawienie w pamięci uczniów bogatego repertuaru pieśni patriotycznych i żołnierskich oraz najbardziej znanych pozycji z historii muzyki klasycznej, a także rozrywkowej. Uczniowie zdobywają cenne doświadczenia związane z występami, tak od strony technicznej jak też i emocjonalnej. Przynależność do chóru szkolnego i możliwość występowania to dla niektórych osób jedna z niewielu możliwości odniesienia sukcesu w karierze szkolnej.

Ogólne cele edukacyjne tego typu zajęć można sformułować w następujący sposób:

- pobudzenie ogólnego rozwoju muzycznego ucznia:
  - rozbudzanie twórczej postawy wobec siebie i świata;
  - rozwijanie wrażliwości muzycznej;
  - praca nad prawidłową percepcją muzyki;
  - rozwijanie zainteresowań i zamiłowań muzycznych;
- utrwalenie i poszerzenie podstawowych umiejętności muzycznych;
- umożliwienie uczniom aktywnego uczestnictwa w życiu kulturalnym szkoły i środowiska;

Zajęcia taneczne

Muzyka i taniec należą do najważniejszych form aktywności człowieka. Muzyka taneczna posiada zdolność aktywizowania ruchowego oraz sprawia, że pod wpływem jej dźwięków, człowiek może poczuć się dowartościowany, odstresowany, czy po prostu zrelaksowany. Dlatego też zajęcia taneczne z pewnością powinny stać się wartościową pozycją, wzbogacającą ofertę edukacyjną każdej szkoły.

Taniec stanowi jeden z najstarszych przejawów sztuki i kulturowej działalności człowieka. Jest sposobem przeżywania i przekazywania emocji, sposobem zabawy i odprężenia. Różnorodność społecznych funkcji tańca zmieniała się na przestrzeni wieków i ewoluowała w zależności od całokształtu przemian społecznych i kulturowych.

Taniec można zdefiniować jako ruchową aktywność człowieka ujętą w pewne układy rytmiczne, wyrażającą określone treści i uczucia. Od zawsze spełniał on rolę środka, który usprawnia motoryczność ludzką. Wyzwalane przez taniec emocje wpływają na większe zmobilizowanie potencjalnych sił organizmu, pozwalają na dużo większy wysiłek niż przy ćwiczeniach nie opartych na tych elementach.

Taniec to skuteczny sposób kształtowania precyzji ruchów, co wpływa na doskonalenie ogólnej ich koordynacji. Ponadto w tańcu doskonalą się takie cechy ruchu ludzkiego jak lekkość, sprężystość, jego obszerność, gibkość, płynność i skoczność. Taniec wzmacnia także postawę kreatywności, integruje człowieka wewnątrznie, otwiera na twórcze poszukiwania. Zajęcia takie mogą dostarczyć uczniom świetnej zabawy przy muzyce i stać dla nich impulsem do poszukiwania nowych pomysłów. Ich zaletą jest jednak przede wszystkim wykorzystanie tańca jako przyjemnego i efektywnego rodzaju treningu w dbałości o sprawność fizyczną i zdrowie.

Głównym celem zajęć tanecznych jest zatem wytworzenie u ucznia nawyku aktywności fizycznej indywidualnej i zespołowej poprzez uczestnictwo w zajęciach opartych na:

- naturalnych formach ruchu;
- świadomej i samodyscyplinującej pracy ucznia;
- celowym oddziaływaniu umacniającym stan zdrowia fizycznego i psychicznego oraz funkcjonowania społecznego;
- odpowiedzialności za własne ciało i kondycję fizyczną;
- zaspokojeniu potrzeb ruchowych i zainteresowań uczniów.

Formy aktywności muzycznej a rozwój dziecka w szkole integracyjnej

Wszystkie wymienione wcześniej rodzaje zajęć, z jakich dziecko korzystać może w szkole integracyjnej, opierają się na podstawowych formach aktywności muzycznej, którymi są: śpiew, gra na instrumentach, ruch przy muzyce, tworzenie muzyki oraz słuchanie muzyki.

Śpiew

Spośród wymienionych form działalności muzycznej szczególną rolę pełni śpiew. Pomaga on w kształtowaniu emocjonalnego stosunku dziecka do muzyki. Pogłębia treści związane z poznawaniem otaczającej rzeczywistości. „Wdraża on ucznia do adekwatnego porozumiewania się z otoczeniem, rozwija jego samokontrolę, wzbudza i podtrzymuje pozytywną motywację do słownego kontaktu. Umiejętnie przeprowadzona nauka tekstów piosenek sprzyja pogłębianiu znajomości mowy, a sam tekst wzbogaca uczniów o nowe doświadczenia. Ponadto ćwiczy uwagę, myślenie i pamięć. Spełnia również rolę wychowawczą. Chóralny śpiew jednoczy grupę, ośmiela uczniów zahamowanych i przyczynia się do wytworzenia pogodnego, radosnego nastroju w zespole”⁷.

W trakcie zajęć dzieci powinny śpiewać zarówno indywidualnie, jak i zbiorowo przy dowolnych zabawach oraz przy innych nadarzających się okazjach. „Śpiewanie bowiem umożliwi proces społecznego porozumiewania się w sposób emocjonalny oraz warunkuje przeżywanie uczucia napięcia i rozluźnienia. Łączy ludzi i doprowadza grupę do większej integracji”⁸.

Formą muzyczną, zawierającą wiele walorów ekspresyjno-estetycznych jest piosenka. Dzięki swoim licznym walorom poznawczym, kształcącym, wychowawczym i rewalidacyjnym może ona wspomóc i znacznie ułatwić nauczanie innych przedmiotów. „Piosenka, łącząca muzykę ze słowem, ułatwia dziecku pierwsze kontakty ze sztuką dźwięków i jest dla niego podstawową formą ekspresji muzycznej. Dzięki różnorodności charakteru i nastrojowi śpiewanych piosenek wzbogaca się świat uczuć dziecka, kształtuje jego postawę estetyczną, a radość towarzysząca śpiewaniu

---

⁷ Ploch L., *Znaczenie muzyki w procesie adaptacji społecznej uczniów szkół życia*, Szkoła Specjalna 1988, Nr 1, str. 13-14.

⁸ Kataryńczuk-Mania L., *Elementy muzykoterapii w realizacji zajęć umuzykalniających w przedszkolu*, [w:] Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej we Wrocławiu Nr 76, Wrocław 2000, str. 123.

wpływa na wzmożoną aktywność, która przenosi się często również na inne dziedziny działalności dziecka⁹”. W edukacji muzycznej w szkole piosenka stanowi podstawowy materiał do kształcenia głosu dziecka.

Śpiew pobudza aktywność aparatu głosowego, głębsze staje się oddychanie, intensywniejsze jest działanie przepony, strun głosowych, mięśni krtani, gardła, wzrasta też znacznie rola rezonatorów. Podstawowym warunkiem właściwego brzmienia głosu podczas śpiewu jest prawidłowy oddech. „Wyrabianie poprawnego, głębokiego oddechu oraz właściwa emisja głosu zapobiega powstawaniu różnych wad wymowy i schorzeń płuc, wyływających głównie z płytkiego oddychania. Jego głębokość i czas trwania wydechu zależą w dużym stopniu od postawy, która podczas śpiewania powinna być swobodna, sylwetka wyprostowana, lecz nie naprężona. Przygarbienie, pochylenie ku przodowi, uniesienie ramion - wszystko to hamuje pracę mięśni płuc i przepony¹⁰”.

Gra na instrumentach

Często w pracy z uczniem niepełnosprawnym można spotkać się z sytuacją, że warunki wokalne a częściowo słuchowe uniemożliwiają aktywny, połączony z osobistą satysfakcją, udział dziecka w śpiewie. „W tym miejscu wyraźnie uwidacznia się rola instrumentów. Akompaniament do piosenek, wykonywanie łatwych utworów instrumentalnych i prostych improwizacji, daje możliwość aktywnego uczestnictwa w lekcji¹¹”.

Najprostszą formą muzykowania jest akompaniowanie do śpiewu. Zanim jednak dzieci poznają instrumenty i nauczą się na nich grać, mogą akompaniować za pomocą instrumentów naturalnych czyli rąk i nóg, stosując różne efekty perkusyjne, jak na przykład: klaskanie, tupanie, pstrykanie palcami, uderzenie o uda itp. W celu pobudzenia wyobraźni należy zachęcać uczniów do własnych poszukiwań nowych efektów perkusyjnych.

Dzieci bardzo chętnie grają na instrumentach. Muzykowanie takie uaktywnia je i mobilizuje do działania, korzystnie wpływając również na psychikę. Do grupy instrumentów, którymi uczniowie posługują się z łatwością należą te, z których dźwięk wydobywa się przez potrząsanie (marakasy) i przez uderzanie (bębenek, tamburyn, klawesy, pudełko akustyczne). Trudniejsze są dla dzieci instrumenty wymagające znacznej precyzji trzymania i wydobywania dźwięków (trójkąty, talerze).

---

⁹ Lipska E., Przychodzińska M., *Muzyka w nauczaniu początkowym*, Warszawa 1991, str. 16-21.

¹⁰ Malko D., *Metodyka wychowania muzycznego w przedszkolu*, WSiP, Warszawa 1988, str. 35.

¹¹ Przychodzińska-Kaciczak M., *O integracji treści i form na lekcjach wychowania estetycznego*, [w:] *Wychowanie Muzyczne w Szkole* Nr 4/1975, str. 185.

„Gra na instrumentach perkusyjnych, aczkolwiek prosta, może sprawiać trudności zwłaszcza tym, u których występuje nadmierne napięcie mięśni (jest wtedy utrudniona czy wręcz niemożliwa) lub niedostateczne napięcie mięśniowe (gra robi wrażenie chaotycznej, niedbałej, a tym samym nierytmicznej). O ile gra indywidualna nie wymaga od dziecka dodatkowej wzmożonej kontroli słuchowej, o tyle w grze zespołowej kontrola ta jest podstawowym warunkiem wspólnego muzykowania¹²”.

„Poprzez grę na instrumentach dzieci usprawniają przede wszystkim czynności manualne, które u dzieci specjalnej troski są obniżone, ze względu na ogólny niedorozwój motoryczny oraz zaburzenia wywołane brakiem koordynacji wzrokowo-ruchowej. Gra na instrumentach perkusyjnych korzystnie wpływa na ogólny rozwój dziecka. Pobudza jego inwencję twórczą, uwrażliwia słuch, kształci uwagę, pamięć, wyrabia umiejętność pracy w zespole, przyczynia się do wyrobienia sprawności rąk, zwłaszcza dłoni i palców, a ponadto wzbogaca i ożywia zajęcia muzyczne, przynosząc dzieciom wiele radości i zadowolenia¹³”. Gra na instrumentach kształtuje wrażliwość dziecka na barwę dźwięku, a także rozwija poczucie rytmu. Instrumenty dają możliwość obserwowania w praktycznym działaniu różnicy w wysokości dźwięków, kierunku melodii, rozwijają wyobraźnię muzyczną i inwencję twórczą. Muzykowanie z ich wykorzystaniem wpływa korzystnie na koncentrację uwagi i zdyscyplinowanie w trakcie zajęć.

Przeżycia emocjonalne towarzyszące zespołowemu wykonywaniu utworów, przeradzają się bardzo często w przeżycia estetyczne. Uczniowie poddają się nastrojowi wykonywanej muzyki, doznają wzruszeń. W ten sposób rozwija się u nich zdolność do emocjonalnego i estetycznego przeżywania muzyki.

Ruch przy muzyce

Zastosowanie w trakcie zajęć formy aktywności, jaką jest ruch z muzyką, zaspokaja naturalną potrzebę ruchowej aktywności dzieci. Jest on podstawową formą reagowania na otaczający świat dźwięków. Wprowadza on element zabawy i daje możliwość odprężenia. Rozwijanie umiejętności wyrażania ruchem muzyki powinno polegać na prowadzeniu zabaw rytmicznych oraz kształceniu umiejętności estetycznego poruszania się. Ćwiczenia rytmiczno-ruchowe wykonuje się w różnych formach, np. zabaw umuzykalniających, inscenizacji ruchowych piosenek, gimnastyki łączonej z muzyką, tańców. Spotyka się także interpretacje ruchowe utworów muzycznych. Najprostszą i najbardziej komunikatywną formą zajęć ruchowych są

---

¹² Kisiel M., *Pozawerbalna komunikacja w profilaktyce muzycznej*, [w:] HOMO COMMUNICUS. Szkice pedagogiczne, (red.) W. Kojs, Katowice 2000, str. 162.

¹³ Kataryńczuk-Mania L., op.cit., str. 123.

zabawy ze śpiewem. Działa tu bowiem na wyobraźnię dziecka nie tylko muzyka, ale i treść słowna.

Z uwagi na elementy przeważające w wykorzystywanych zabawach rozróżnia się następujące ich rodzaje:

- 1) zabawy ilustracyjne - polegają na przedstawianiu treści piosenek dowolnymi ruchami o charakterze naśladowczym;
- 2) zabawy inscenizowane - jedna z najlepszych form uaktywniania dzieci nieśmiałych, zabawy takie wysnute są z tekstu piosenki, charakteryzującej się pewną akcją;
- 3) zabawy rytmiczne - polegają na odtwarzaniu rytmu śpiewanej piosenki za pomocą prostych elementów ruchu (podskoków, klaskania, tupania);
- 4) zabawy taneczne - wybiera się do nich piosenki w rytmie tanecznym, w układach ruchowych stosuje się znane dzieciom kroki taneczne¹⁴.

W odróżnieniu od zabaw ze śpiewem, zabawy i ćwiczenia rytmiczne przy akompaniamencie instrumentalnym uwzględniają różne reakcje na elementy muzyki. Wprowadzając je, zawsze trzeba mieć na uwadze wiek dzieci, ich sprawność fizyczną i przygotowanie muzyczne. Należy stosować przy tym zasadę stopniowania trudności. Ćwiczenia muzyczno-ruchowe rozwiązują trudności związane z odczuwaniem zjawisk rytmicznych, z wyobrażeniami przestrzenno-ruchowymi, kształcą poczucie tempa i dynamiki w utworach muzycznych.

Przeżywanie muzyki poprzez ruch wpływa dodatnio na kształtowanie osobowości dziecka, ponieważ uczy skupienia, rozwija poczucie piękna. „Ćwiczenia te sprzyjają także kształtowaniu się prawidłowej postawy u uczniów, warunkującej między innymi wzrost wytrzymałości i koordynacji ruchowej. Obok tego aktywizują uwagę, wdrażając do dyscypliny zespołowego działania. Poprzez stałe pobudzanie i hamowanie ruchu sygnałami muzycznymi, wzmagają gotowość szybkich reakcji¹⁵”. Dostarczają dzieciom radości płynącej z grupowej działalności muzyczno-ruchowej, uwrażliwiają, rozwijają wyobraźnię, a także pobudzają do spontanicznej aktywności dzieci nerwowe i nieśmiałe.

Tworzenie muzyki

Wszystkim wymienionym powyżej formom aktywności towarzyszy w sposób naturalny również twórczość muzyczna. Improwizując melodie i rytmy, tańcząc,

---

¹⁴ Malko D., op. cit. str. 43.

¹⁵ Ploch. I, op. cit. str. 18.

dziecko zbliża się do muzyki w sposób bezpośredni. W tego typu kontakcie ze sztuką muzyka staje się dla niego czymś zrozumiałym, atrakcyjnym i ciekawym.

Rozwijanie muzycznej inwencji twórczej może być realizowane przy użyciu następujących form ekspresji dziecięcej:

- improwizacji głosem;
- improwizacji melodycznych, rytmicznych i melodyczno-rytmicznych granych na instrumentach,
- improwizacji ruchowych do muzyki,
- aktywności plastycznej związanej z przeżyciem muzycznym, czyli tzw. malowaniu muzyki¹⁶.

Celem twórczości muzycznej jest aktywizowanie ogólnej, w tym i muzycznej wyobraźni dzieci. Pozwala ona uczniom na swobodne muzyczne wypowiedzianie się, którego celem jest uruchomienie, stymulowanie i kształcenie postawy otwartej, gotowej do twórczego działania przy wykorzystaniu środków muzycznych. „W trakcie takich zajęć następuje twórcze przekształcanie materiału muzycznego. Powstają najprostsze formy muzyczne, dzieci stają się współorganizatorami zajęć muzycznych, odbierają bodźce do poszukiwania ciekawych pomysłów. Zachęcanie do samodzielnej ekspresji twórczej wyrabia w nich odwagę i pomysłowość, przygotowuje do systematycznej pracy na kolejnych, coraz trudniejszych etapach edukacji. Ekspresja twórcza wynika z naturalnych psychicznych potrzeb człowieka, a jej zaspokojenie jest jednym z podstawowych warunków pełnego rozwoju istoty ludzkiej. Wykonywanym zadaniom twórczym towarzyszy zwykle duże zaangażowanie uczuciowe. Przeżywane emocje są zabarwione nieskrępowaną radością i zadowoleniem, co sprzyja wypoczynkowi i odprężeniu, a jednocześnie skupieniu uwagi i zainteresowaniu¹⁷”.

Podczas spontanicznych działań muzycznych związanych z tworzeniem muzyki, zaobserwować można przełamywanie własnej nieśmiałości i braku samodzielności u niektórych dzieci. Sprzyja to ich rozwojowi intelektualnemu i wzmacnia poczucie wartości we własnych oczach.

Słuchanie muzyki

Słuchanie muzyki w przeciwieństwie do pozostałych form, nie angażuje dziecka czynnie, ani manualnie, ani wokalnie, ani też ruchowo, wymaga wręcz bezruchu, który nie oznacza jednak bierności, lecz wzmoczoną aktywność wewnętrzną. Dzięki niej rozwija się wyobraźnia muzyczna, która jest wynikiem zainteresowania i przeżywania

---

¹⁶ Burowska Z., *Słuchanie i tworzenie muzyki w szkole*, WSiP, Warszawa 1980, str. 19.

¹⁷ Kisiel M., op. cit., str. 162-163.

estetycznego. Uwaga skupiona na utworze muzycznym, jego przebiegu, elementach i analizie ich struktury, to podstawowy warunek świadomego kontaktu z utworem muzycznym.

„Rozwijanie zdolności percepcyjnych u dzieci może odbywać się poprzez:

- słuchanie analityczne - sposób kształcenia uwagi, spostrzegawczości oraz zauważania w muzyce jak największej liczby elementów i ich różnych konfiguracji, w tym celu, aby synteza ich była jak najdoskonalsza;
- słuchanie programowo-interpretujące - ma miejsce wtedy, gdy przedstawia się muzykę przy pomocy treści pozamuzycznych. Realizowane jest przez śledzenie formalnego przebiegu utworu z zastosowaniem opowiadania, nadawanie przez dzieci słuchanym utworom tytułów odnoszących się do treści pozamuzycznych oraz do nastroju słuchanej muzyki, analizowanie związku tekstów pieśni z muzyką - akompaniamentem, wyrażanie słuchanej muzyki w formie plastycznej¹⁸”.

Zdolność słuchania muzyki wiąże się z umiejętnością jej rozumienia i odczuwania. Pełna percepcja składa się zatem z doświadczeń o charakterze emocjonalnym i intelektualnym. Reakcje emocjonalne, które towarzyszą słuchaniu są adekwatne do zdolności emocjonalnego reagowania na muzykę i związane z indywidualną wrażliwością estetyczną konkretnego słuchacza. Toteż muzyka może przekazywać różne treści i wywoływać odmienne reakcje u różnych odbiorców. Percepcja muzyki jest umiejętnością, która może rozwijać się wraz z doświadczeniem. Stanowi sztukę, podlegającą doskonaleniu i pogłębieniu wraz ze wzrostem poziomu wrażliwości artystycznej i emocjonalnej u odbiorcy.

Zakończenie

Wszystkie omówione formy aktywności muzycznej można uczynić dostępnymi dla dzieci z różnymi rodzajami upośledzenia. Charakteryzują się one wysokimi walorami w dziedzinie wychowania i terapii. Dzieci niepełnosprawne, mając w dużym stopniu ograniczone możliwości, nie są jednak odmienne od swoich zdrowych rówieśników. Głównym dążeniem wszelkiego typu działań winno być „zwrócenie

---

¹⁸ Lipska E., Przychodzińska M., op. cit., str. 223.

dzieciom niepełnosprawnym tego wszystkiego, co zostało im w życiu zabrane, a więc radości życia, jak i możliwości korzystania ze wszystkiego, co mają inne dzieci¹⁹”.

W tak szeroko postrzeganej pracy z dzieckiem niepełnosprawnym nie może zatem zabraknąć muzyki i to nie tylko w wąskim zakresie muzykoterapii, ale także znacznie szerszym ujęciu ogólnego wychowania muzycznego. Wszelkiego rodzaju spostrzeżenia i refleksje, które odnoszą się do potencjału terapeutycznego muzyki, jak i praktyka w tym zakresie, mogą i powinny być wykorzystane w trakcie zajęć muzycznych w szkole, a w szczególności w szkole integracyjnej.

Psychologia rozwojowa stwierdza, iż „u dzieci dominującym rodzajem działalności jest zabawa i nauka odmienna jakościowo i istniejąca w różnych proporcjach w kolejnych etapach rozwojowych²⁰”. Zabawa stanowi naturalną potrzebę dla każdego dziecka pełnosprawnego i niepełnosprawnego, może ona zatem stać się środkiem terapeutycznym o znacznie korzystniejszym działaniu od ćwiczeń rehabilitacyjnych. Z uwagi na to "formy aktywności dziecka takie jak: ćwiczenia mowy, słuchu, dotyku, śpiew, improwizacje wokalne, instrumentalne i muzyczno-ruchowe, muzykowanie elementami dźwiękonaśladowczymi i na instrumentach, słuchanie muzyki, zabawy muzyczno-ruchowe, pantomima, psychodrama, tańce, interpretacje plastyczne i słowne muzyki prowadzone są najczęściej w formie zabaw²¹”.

W przypadku dzieci z lekkim upośledzeniem umysłowym oddziaływanie terapeutyczne winno być ukierunkowane na wprowadzanie dzieci w okoliczności dostarczające jak największej ilości doświadczeń i przeżyć. Podstawową formę kontaktu z tymi dziećmi stanowi śpiew oraz ruch przy muzyce. „Uczniowie upośledzeni umysłowo w stopniu lekkim znacznie szybciej uczą się piosenek niż wierszy. Tym samym lekcje muzyki wywierają korzystny wpływ na trwałość pamięci²²”.

Poprzez zastosowanie odpowiednich ćwiczeń ruchowych z podkładem muzycznym, stymuluje się u dzieci świadomość własnego ciała, a także koryguje elementy koordynacji oraz ćwiczy orientację w przestrzeni. Każde dziecko ma możliwość aktywnego uczestnictwa w zajęciach, korzystania z nich i czerpania radości na własnym poziomie. Szczególną wagę ma jego uczestnictwo w procesie twórczej aktywności. „Struktura zajęć ruchowych i muzycznych powinna być tak pomyślana, żeby nie stanowiły one celu samego w sobie. Powinny jedynie zachęcić dziecko do

---

¹⁹ Sękowska Z., *Pedagogika specjalna*, PWN, Warszawa 1985, str. 277.

²⁰ Spionek H., *Wiek ponimowlęcy*, [w:] Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży, (red.) M. Żebrowska, PWN, Warszawa 1986, str. 189.

²¹ Kosmala M., *Rola i znaczenie zabawy w procesie leczenia dzieci*, [w:] Postępy Rehabilitacji Nr 2/1995, str. 123.

²² Jabłecki T., *Korelacja muzyki z innymi przedmiotami w klasie V szkoły specjalnej dla dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim*, WOM, Gorzów Wlkp. 1997, str. 67.

twórczego eksperymentowania z ruchem całego ciała i drobnymi gestami, do wyrażania w różny sposób emocji²³”.

Uczniowie z mózgowym porażeniem dziecięcym również stoją przed możliwością pełnego uczestniczenia we wszystkich formach aktywności muzycznej. Wyjątkowo z uwagi na duże niedomagania ruchowe, a także na wyraźny problem z utrzymaniem równowagi ciała, udział ich w zabawie przy muzyce może być znacznie ograniczony. „Osoby prowadzące zajęcia muzyczne nie powinny wyręczać we wszystkim tych dzieci, co może być przejawem postawy nadmiernie opiekuńczej, jak również nie powinny wyolbrzymiać ograniczeń w zakresie czynności ruchowych. (...) Muzyka towarzysząca wykonywanym ruchom działa relaksująco na dziecko, łagodzi lęk przed pokonywaniem przestrzeni i przeszkód, uszkodzeniem ciała, sprzyja poczuciu bezpieczeństwa, przyczynia się do redukcji zaburzeń koordynacji ruchów²⁴”.

„Dzieci z wadą słuchu na ogół dysponują zdolnościami odbioru wrażeń wzrokowych oraz wibracyjnych, dotykowych i kinestetycznych wynikających z własnego działania (klaskanie, tupanie, gra na instrumentach, gesty rąk, nóg, głowy) lub czynności drugiej osoby (głaskanie, klepanie, kołysanie na rękach itp.). Włączanie do percepcji muzyki zmysłów: wzroku, dotyku, ruchowo-mięśniowego i wibracyjnego jest zjawiskiem powszechnym, dopełniającym, a niekiedy warunkującym przeżycie estetyczne i emocjonalne, wśród ludzi słyszących. Zatem aktywizowanie u dzieci z wadą słuchu powyższych zmysłów do odbioru zjawisk mających ładunek muzyczny nie tworzy nowego toru percepcji, lecz jest zgodne z naturą człowieka, daje więc duże szanse na adekwatne przeżycie ich. Dziecko z wadą słuchu, będące w normie intelektualnej, zostało zaprogramowane do normalnego rozwoju psychofizycznego, a więc ma potencjalną psychofizyczną potrzebę i zdolność odbierania, odtwarzania, tworzenia i wyrażania muzyki, jest wrażliwe na bodźce muzyczne podane mu dostępnymi kanałami²⁵”.

Dla dzieci niedowidzących muzyka stanowi wyjątkowy środek o działaniu wychowawczym, terapeutycznym, rehabilitacyjnym, oddziałujący korzystnie na kształtowanie ich osobowości. „Na kanwie doświadczeń zdobytych w pracy z dziećmi niepełnosprawnymi wzrokowo można stwierdzić, że muzyka zapewnia dziecku bardziej szczęśliwy rozwój, kształtuje sferę uczuć, wyostrza wrażliwość, budzi potrzebę aktywności artystycznej i ogólnej, wywiera wpływ na wyobraźnię, inteligencję²⁶”.

---

²³ Piszczek M., *Terapia zabawą. Terapia przez sztukę*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN, Warszawa 1997, str. 57.

²⁴ Drozdowska A., *Psychoterapeutyczna rola muzykoterapii w oddziale rehabilitacji leczniczej schorzeń narządu ruchu szpitala wieloprofilowego*, [w:] Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej we Wrocławiu Nr 38B, Wrocław 1985, str. 27.

²⁵ Stadnicka J., op. cit. str.18.

²⁶ Dubowicz M., *Rewalidacyjne znaczenie muzyki w wychowaniu i kształceniu dziecka niewidomego*, [w:] Wychowanie Muzyczne w Szkole 1985 Nr 3. str. 143.

„Dla niedowidzących muzyka stanowi najbardziej przystępną ze wszystkich sztuk pięknych. Nie stwarza przeszkód i ograniczeń w percypowaniu, tworzeniu oraz odtwarzaniu. Oddziałując bezpośrednio na uczucia wpływa na reakcje fizjologiczne i psychomotoryczne, nie angażując przy tym zarówno uszkodzonego analizatora wzrokowego, jak i analizatorów zastępczych (np. dotyku, węchu). To szczególne i wyjątkowe działanie muzyki skłania wielu specjalistów do stosowania jej w rehabilitacji i wychowaniu niepełnosprawnych wzrokowo dzieci²⁷”.

„Pewne właściwości osobowości człowieka kształtują się już w dzieciństwie. Ich obecność jest bardzo przydatna w życiu, a ich brak czyni życie trudniejszym. Do tych właściwości należy optymizm, akceptacja siebie i zdolność polegania na sobie, a także umiejętność odreagowania napięć²⁸”.

Sztuka stanowi niezwykle środek zdolny do osiągania określonych przemian w ludzkiej osobowości. Poprzez swój wpływ na sferę emocjonalną człowieka, potrafi kształtować jego psychikę, wzbogacając przy tym życie wewnętrzne. Wartościami kultury artystycznej i estetycznej, cennymi dla życia i rozwoju każdego człowieka są przede wszystkim: akceptacja siebie, poczucie własnej wartości, sensu i wartości życia, przewycięzanie i pokonywanie trudności, układanie współżycia i wzajemnych stosunków z innymi ludźmi.

Spośród wszystkich dziedzin sztuki jako narzędzie wychowawczo-terapeutyczne szczególną rolę odgrywa muzyka. Stwarza ona bowiem wyjątkowe warunki do różnego rodzaju bliskiej ich naturze aktywności dzieci. Pobudza ona apatycznych, organizuje nadruchliwych. „Ważnym atrybutem muzyki, ruchu i mowy, uzasadniającym ich skuteczność terapeutyczną jest tkwiące w nich i będące ich istotą piękno. (...) Piękno budzi uczucie zachwytu, podziwu i radości, pomaga w rozwijaniu wrażliwości muzycznej, otwierającej dziecko na lecznicze działanie muzyki. (...) Piękna muzyka bowiem pomaga w przewycięzaniu nieśmiałości, lęku, a czasami nawet bólu. Piękno sprzyja budzeniu dążeń poznawczych i przyswajaniu umiejętności²⁹”.

Różnorodne zajęcia muzyczne w szkole powinny dostarczać dzieciom przede wszystkim wielu przyjemności, pozytywnych doznań emocjonalnych, przeżyć estetycznych, powinny zmierzać do poprawy samopoczucia uczniów, usuwać lęk, pomagać im w odreagowaniu napięć. Treści zajęć zaś powinny być w specjalny sposób dobrane tak, aby tworzyły sytuacje, w których dzieci niepełnosprawne, nieśmiałe i mało zdolne będą mogły cieszyć się osiągniętym sukcesem. Zajęcia takie powinny być ukierunkowane również na likwidowanie kompleksów, pobudzanie

---

²⁷ Cylulko P., *Wpływ zajęć muzykoterapeutycznych na sprawność ruchową i poziom neurotyzmu niewidomych i słabowidzących dzieci*, [w:] Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej we Wrocławiu Nr 76, Wrocław 2000.

²⁸ Jankowski K., *Nie tylko dla rodziców*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1982 str. 203.

²⁹ Stadnicka J., op. cit. str. 10.

aktywności, stymulowanie zahamowanej ekspresji, dawanie poczucia radości. Powinny być środkiem pozawerbalnych porozumień i sposobem nawiązywania kontaktów.

Realizacja celów i założeń zajęć muzycznych w szkole integracyjnej powinna stanowić przygotowanie oraz wprowadzenie do pełnego obcowania z muzyką, do zrozumienia jej istoty i sensu oraz przekazywania zawartych w niej wartości. Powinna umożliwić dzieciom wejście w tę szczególną dziedzinę sztuki, która potrafi wyzwolić człowieka ze stanów lękowych, napięć, frustracji. Dlatego też muzyka, charakteryzująca się niezwykłymi walorami kształcącymi, wychowawczymi i terapeutycznymi powinna być dostępna dla każdego dziecka w szkole, w szczególności zaś sposób w szkole integracyjnej.

Bibliografia

Opracowania zwarte

- Burowska Z., *Współczesne systemy wychowania muzycznego*, WSiP Warszawa 1976;
- Burowska Z., *Słuchanie i tworzenie muzyki w szkole*, WSiP, Warszawa 1980;
- Dasiewicz-Tobiasz A., Kępska A., *Rytmika w klasach 1-3* WSiP Warszawa 1985;
- Jabłecki T., *Korelacja muzyki z innymi przedmiotami w klasie V szkoły specjalnej dla dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim*, WOM, Gorzów Wlkp. 1997;
- Jankowski K., *Nie tylko dla rodziców*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1982;
- Kierył M., *Elementy terapii muzycznej*. Warszawa 1996;
- Kosakowski Cz., *Węzłowe problemy pedagogiki specjalnej*. Wyd. Akapit, Toruń 2003;
- Lewandowska K., *Muzykoterapia dziecięca*, Gdańsk 1996;
- Lipkowski O., *Pedagogika specjalna. Zarys*, PWN, Warszawa 1997;
- Lipska E., Przychodzińska M., *Muzyka w nauczaniu początkowym*, Warszawa 1991;
- Malko D., *Metodyka wychowania muzycznego w przedszkolu*, WSiP, Warszawa 1988;
- Piszczek M., *Terapia zabawą. Terapia przez sztukę*, Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN, Warszawa 1997;
- Przychodzińska-Kaciczak M., *Dziecko i muzyka*, Nasza Księgarnia, warszawa 1974;

Sękowski Z., *Pedagogika specjalna*, PWN, Warszawa 1985;

Speck O., *Niepełnosprawni w społeczeństwie. Podstawy ortopedagogiki*. Wyd. GWP. Gdańsk 2005.

Artykuły w opracowaniach zwartych

Hulek A., *Integracyjny system nauczania i wychowania*, [w:] A. Hulek (red.): *Pedagogika rewalidacyjna*. Warszawa 1977;

Kisiel M., *Pozawerbalna komunikacja w profilaktyce muzycznej*, [w:] HOMO COMMUNICUS. Szkice pedagogiczne, (red.) W. Kojs, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000;

Spionek H., *Wiek poniemowlęcy*, [w:] *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*, (red.) M. Żebrowska, PWN, Warszawa 1986.

Artykuły w czasopismach

Colonna-Kasjan D., *Zastosowanie muzykoterapii w procesie edukacji i wychowania dzieci z zaburzeniami na tle emocjonalnym na podstawie własnych badań i doświadczeń*. [w:] *Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej we Wrocławiu* Nr 76, Wrocław 2000;

Cylulko P., *Wpływ zajęć muzykoterapeutycznych na sprawność ruchową i poziom neurotyzmu niewidomych i słabowidzących dzieci*, [w:] *Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej we Wrocławiu* Nr 76, Wrocław 2000;

Drozdowska A., *Psychoterapeutyczna rola muzykoterapii w oddziale rehabilitacji leczniczej schorzeń narządu ruchu szpitala wieloprofilowego*, [w:] *Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej we Wrocławiu* Nr 38B, Akademia Muzyczna, Wrocław 1985;

Dubowicz M., *Rewalidacyjne znaczenie muzyki w wychowaniu i kształceniu dziecka niewidomego*, [w:] *Wychowanie Muzyczne w Szkole* Nr 3/1985;

Hoffman B., *Indywidualne i społeczne aspekty rozwoju integracji w pedagogice specjalnej* [w:] *Szkoła Specjalna* Nr 3/1978;

Kataryńczuk-Mania L., *Elementy muzykoterapii w realizacji zajęć umuzykalniających w przedszkolu*, [w:] *Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej we Wrocławiu*, Nr 76, Wrocław 2000;

Konaszkiwicz Z., *Edukacja i terapia muzyczna w odniesieniu do dzieci i młodzieży niepełnosprawnej*, [w:] *Szkoła Specjalna* Nr 1-2/1993;

Kosmala M., *Rola i znaczenie zabawy w procesie leczenia dzieci*, [w:] *Postępy Rehabilitacji* Nr 2/1995;

Lipkowski O., *Problemy integracji*, [w:] Szkoła Specjalna Nr 1/1976;

Ploch L., *Znaczenie muzyki w procesie adaptacji społecznej uczniów szkół życia*, [w:] Szkoła Specjalna, nr 1/1988;

Przychodzińska-Kaciczak M., *O integracji treści i form na lekcjach wychowania estetycznego*, [w:] Wychowanie Muzyczne w Szkole Nr 4/1975.

Źródła internetowe

Raport GUS: *Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2010/2011*,
http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_e_oswiata_i_wychowanie_2010-2011.pdf